

БАРНА Марта Юріївна

кандидат економічних наук, доцент

ПЕРЕДУМОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Для чіткого визначення передумов трансформації розкрито та проаналізовано принципові наукові положення «меркантилізму» і «протекціонізму» в сучасних умовах функціонування внутрішньої торгівлі. Здійснено аналіз передумов трансформації внутрішньої торгівлі. Запропонована класифікація передумов трансформації внутрішньої торгівлі, а також надана їх характеристика.

Ключові слова: внутрішня торгівля, передумови, трансформація, формування, чинники, лібералізм, протекціонізм.

To clarify the emergence of various prerequisites transformation reveals and analyzes the principles of science to "mercantilism" and "protectionism" in modern terms the domestic trade. The analysis of the preconditions for the transformation of domestic trade. The classification prerequisites transformation of internal trade, and given their characteristics.

Keywords: domestic trade, prerequisites, transformation, formation factors, liberalism, protectionism.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Процес перетворення системи національної економіки з планової на ринкову, зміна політики державного регулювання відносин між суб'єктами господарської діяльності в цей період, перевтілення структур управління на будь-якому рівні національної економіки при переході від адміністративної (командної) до ринкової (ліберальної) моделі апіорі ґрунтується на використанні наукових підходів, які закладені в основі шкіл меркантилізму та протекціонізму. Відтак, інституційно-трансформаційні чинники по різному впливають на розвиток національних економік і окремих галузей у цей період та, відповідно – виникають різні передумови трансформації системи внутрішньої торгівлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій засвідчив, що питання щодо визначення передумов трансформації системи внутрішньої торгівлі України на сьогодні є недостатньо дослідженим. У більшості публікацій розкривається зміна ролі внутрішньої торгівлі та виконання нею функцій у розвитку національної економіки в умовах трансформації, на що звертають увагу Д. Гілберт [8, с. 8]; Г.Ю. Івлевої [1, с. 42], В.О. Соболев [6, с. 30-31], Т. Мальтус [2, с. 46].

Можна констатувати, що в більшості сучасних наукових доробок містяться загальні погляди на проблеми функціонування внутрішньої торгівлі без конкретизації шляхів вирішення існуючих проблем та дослідження передумов для позитивних змін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Враховуючи вищезазначене, можна

констатувати, що чинники, які визначають умови, зміст, форми трансформації та визначення оптимального механізму функціонування сучасної конкурентоспроможної системи внутрішньої торгівлі досліджені не повною мірою.

Формулювання цілей статті. Зважаючи на актуальність процесів оптимального функціонування і ролі внутрішньої торгівлі для розвитку національної економіки, метою статті є: враховувати принципові наукові положення, на яких протягом століть виникали дискусії між противниками та прихильниками вільної торгівлі, та які зародили такі наукові школи, як «меркантилізм» і «протекціонізм» для чіткого визначення виникнення різних передумов трансформації; запропонувати класифікацію передумов трансформації внутрішньої торгівлі за специфічними ознаками; дати характеристику передумов трансформації внутрішньої торгівлі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Не можливо однозначно визначити безперечність переваг ані ліберальної, ані адміністративної моделі та, відтак – переваги меркантилізму або протекціонізму. Навіть при тому, що вчені схиляються до думки, що головним двигуном розвитку світової економіки й економічної інтеграції різних країн є лібералізація світової торгівлі, саме ними стверджується, що у чистому вигляді протекціонізм та лібералізм (вільна торгівля) практично ніколи країнами не використовуються, якщо їх розглядати з позиції напрямків зовнішньоекономічної держави.

Якщо ж розглядати протекціонізм та лібералізм в якості двох видів міжнародної торгівлі, то Рут Френкліном Р. вказується на безперечні переваги останнього, що пов'язано з такими тенденціями, як: зниження торговельних обмежень та бар'єрів; формування сприятливого інвестиційного клімату для іноземних інвесторів, що сприятиме розвитку торгівлі. У той же час, до недоліків протекціонізму цей учений відносить погіршення інвестиційного клімату та конкурентоспроможності національних суб'єктів господарської діяльності внаслідок обмеженості доступу на внутрішній ринок іноземних суб'єктів та встановлення торговельних бар'єрів, надмірно високих митних ставок на ввезення товару з інших країн [5, с. 113].

Отже, з точки зору розвитку міжнародної торгівлі, лібералізм – як її вид, має певні переваги перед протекціонізмом, оскільки усувається низка зовнішніх економічних чинників гальмування. Але слід звернути увагу на те, що навіть при такому розгляді переваг лібералізму в умовах підвищення ступеню відкритості світового господарства, що стимулює його розвиток, збільшується залежність внутрішнього ринку окремої країни від розвитку світової економіки у цілому, а безперечні переваги від лібералізму мають лише ті держави, які з історично сформованих причин є самодостатніми та високо розвинутими. Відтак, із площини розгляду протекціонізму та лібералізму як видів міжнародної торгівлі, де виділяються переваги останнього з урахуванням лише економічних чинників, більш доцільним розглядати їх у площині зовнішньоекономічної політики, де враховується різний вплив інституційно-трансформаційні чинників на розвиток національних економік і окремих галузей у цей період та, відповідно – виникають різні передумови трансформації, а саме: політика протекціонізму проводиться державою в ті періоди, коли внутрішня економіка даної країни чи її окремі галузі були не достатньо конкурентоздатні на світовому ринку, а тому потребували допомоги держави, яка створює систему захисту слабких галузей, використовуючи для цього певний набір торгово-політичних засобів.

І навпаки, коли економіка країни виривалася вперед у своєму розвитку в порівнянні з іншими державами, її представники виступали з вимогою усунути перешкоди на шляху руху товарів, у першу чергу мита і кількісні обмеження, тобто виступали під гаслом вільної торгівлі.

Саме допомогу держави, систему захисту слабких галузей, використання набору торгово-політичних засобів можна визнати інституційними чинниками. В умовах трансформації вони не є чинниками гальмування, а виступають чинниками розвитку внутрішньої торгівлі для тих країн, які не належать до тих, де національна економіка «виривалася вперед у своєму розвитку в порівнянні з іншими державами», та яким, безперечно, вигідна лібералізація торгівлі.

Аналізуючи історичні етапи та періоди трансформації внутрішньої торгівлі в Україні в контексті еволюційних змін, які пов'язані зі зміною системи внутрішньої торгівлі в умовах ринкової економіки, де у період лібералізації з 1991 р. по цей час (2014 р.) виділено періоди з проявом чинників гальмування, можна встановити наслідки проведення ліберальної політики для розвитку цього виду економічної діяльності не тільки з позиції розвитку міжнародної торгівлі, або зовнішньоекономічної державної політики, але й з позиції впливу інституційних чинників на процес трансформації та, відповідно – зміни економічних і соціальних чинників у цей період. Головним науково-практичним завданням при цьому є встановлення обґрунтованості (необґрунтованості) проведення ліберальної політики державою відносно регулювання внутрішньої торгівлі в Україні за період трансформації, пов'язаної з переходом на ринкові важелі регулювання національної економіки.

Для вирішення цього науково-практичного завдання проаналізовано концептуальні положення, які були прийняті за основу Урядом України у 1997 р. – у період поглиблених трансформаційних змін і на основі яких прийнято Концепцію розвитку внутрішньої торгівлі України, що затверджено Постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) від 20 грудня 1997 р. № 1449 [3] (далі – Концепція). Саме цей період можна визнати «переломним» у переведенні державної політики на ліберальні важелі регулювання внутрішньої торгівлі в Україні, що підтверджено змістом Загальних положень Концепції (Розділ 1), де наголошується, що: «Торгівля – одна з перших господарських галузей, з якої почався процес демонополізації економіки з поступовою заміною адміністративної управлінської вертикалі на горизонтальні зв'язки між ринковими структурами. За нових економічних умов роль і місце держави в управлінні торгівлею стали менш вагомими і змінили свій економічний та правовий зміст. Найбільш характерною ознакою останніх змін у взаємовідносинах між державою і суб'єктами ринку є заміна управлінських форм на регулюючі» [3, с. 1].

У той же час, саме у цьому документі є докази того, що перехід до ліберальної моделі державного регулювання внутрішньої торгівлі в Україні не можна вважати виправданим внаслідок прояву низки гальмівних чинників економічного та соціального порядку при тому, що їх прояв був викликаний саме внаслідок інституціональних змін, пов'язаних із фактичним усуненням держави від управління процесом розвитку внутрішньої торгівлі у період її трансформації. Як свідчить зміст Розділів 1 і 2 цього документу [3, с. 1-3], до гальмівних чинників, які виникли у процесі трансформації внутрішньої торгівлі, починаючи з 1991 р., можна віднести:

за інституційно-трансформаційною групою чинників: відмова від прямого галузевого управління; порушення з боку суб'єктів господарювання

правових норм; недосконалість організаційних механізмів та нормативно-правової бази державного регулювання підприємницької діяльності; жорсткість податкової політики та її порушення, що значною мірою знизило ефективність торгівлі; відсутність взаємодії між суб'єктами окремих ланок єдиного циклу «дослідження – виробництво – реалізація – споживання»; зниження технічного і технологічного рівня стаціонарної мережі підприємств внаслідок зменшення інвестицій та власних джерел фінансування, непомірного зростання вартості торговельного, торговельно-технологічного та іншого устаткування; розвиток виїзної та виносної торгівлі без спеціального дозволу; погіршення інформаційного забезпечення статистичними матеріалами та ускладнення статистичного обліку суб'єктів господарювання; не відповідність міжнародним стандартам програмних засобів електронних систем управління товарним і грошовим обігом у сфері торгівлі на більшості підприємствах; поява невинуватих великої кількості посередників на шляху товару до кінцевого споживача, що призводить до зростання його ціни; дестимулювання легальних підприємств внаслідок неефективної податкової політики держави;

за соціальною групою чинників: перехід до системи вільного переміщення товарів, який не призвів до формування повноцінного споживчого ринку; деформованість структури попиту через неплатоспроможність значної частки населення; ліквідація єдиного системного контролю за додержанням правил і норм у сфері торгівлі, яке призвело до збільшення зловживань щодо споживачів; погіршення якості торговельного обслуговування; монополізація окремих сегментів внутрішнього споживчого ринку іноземними виробниками;

за економічною групою чинників: низька якість ринку товарів; звуження асортименту товарів вітчизняного виробництва та супутніх послуг; посилення тенденції до необґрунтованого завищення цін та недобросовісної конкуренції; витіснення з ринку товарів вітчизняного виробництва та заміщення їх імпортованими товарами, просування яких до споживача інтенсивно фінансується іноземним капіталом; розвиток тіньової економіки у галузі.

Виокремлені групи чинників наочно підтверджують необґрунтованість переходу до ліберальної моделі державного регулювання внутрішньої торгівлі за наявності визначених проблем – з одного боку, а з іншого – підтверджують наявність впливу інституційно-трансформаційних чинників як базових, на чинники соціальної та економічної груп.

Наявність гальмівних чинників розвитку внутрішньої торгівлі в Україні свідчать про невинуватість лібералізації самої системи державного управління цим видом економічної діяльності. Як показала практика, ті цілі, з якою була прийнята Концепція, а саме – «висвітлення економічних і організаційних передумов для розвитку сучасної інфраструктури торгівлі, забезпечення економічної стабільності роботи торговельних підприємств і розвитку конкуренції, посилення ролі держави в регулюванні торговельної діяльності» [3, с. 1]), досягнутими в Україні не були. Отже, з точки зору подолання цих гальмівних чинників Концепція, як документ, залишилася лише «папером», у якому окреслювалися актуальні напрями ринкових перетворень і шляхи стабілізації відносин у сфері торговельної діяльності, а не результатом складової частини державної політики розвитку і

вдосконалення внутрішнього споживчого ринку України, про що у ньому йдеться.

Категоричність такого висновку витікає з того, що як у трансформаційний період «поглиблення змін», у якому була прийнята Концепція (1997 р.), так і протягом подальших періодів («глобальні зміни» та «Євроінтеграційні зміни»), у системі внутрішньої торгівлі утворилося безліч гальмівних чинників розвитку цього виду економічної діяльності, що підтверджено як сутністю визначених проблем, так й емпіричними дослідженнями. За таких умов, трансформаційні зміни в підходах до державного регулювання системи внутрішньої торгівлі, обрані в Україні з часу переходу до ліберальної моделі управління національною економікою загалом та, зокрема – самого виду економічної діяльності, суперечать самій суті відбудови моделі, виходячи з теорії, з відданням переваги меркантилізму, або протекціоналізму.

Так, виходячи з теорії меркантилізму, перехід до вільної торгівлі приносить користь, певні переваги та формує чинники розвитку за наступних умов розвитку національних економік і галузей: коли збільшується експорт при скороченні імпорту та наявне стійке позитивне торговельне сальдо, що було загальновідомо теоретикам раннього меркантилізму ще у XVI ст.; коли існує повна зайнятість, попит на товари має еластичність за ціною, існує ситуація «чистої» конкуренції на ринку товарів, що було доведено англійським економістом Девідом Х'юмом у моделі «ціна-золото-потоки»; коли витрати виробництва залишаються постійними та не зростають, зовнішня торгівля стимулює зростання продуктивності праці, а експорт національних товарів забезпечує збут надлишку продукції, якою перенасичено внутрішній ринок, що витікає з теорії абсолютних переваг А. Сміта [1]; коли виробництво власних товарів, якими торгують, є менш витратним, ніж у конкурентів, що доводиться у теорії порівняльних переваг Рікардо [2]. Очевидно, що жодна з цих передумов не мала місце в Україні, ці чинники розвитку внутрішньої торгівлі не було сформовано в період трансформації національної економіки з 1991 року, що дозволяє констатувати наступне: відбудова моделі регулювання національної економіки на засадах меркантилістської теорії не є обґрунтованою.

Логічним, при цьому, було б використовувати протекціоністські підходи до управління національною економікою загалом та, зокрема – системою внутрішньої торгівлі, що полягає у наступному: створення надійної системи захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції з боку інших держав на засадах встановлення мит на ввезення товарів, квотування на певні види товарів, прийняття державою стимулюючих заходів щодо розвитку внутрішнього ринку торгівлі тощо.

Отже, виходячи з результатів проведеного наукового дослідження можна констатувати, що трансформація внутрішньої торгівлі в Україні упродовж періоду переходу на ринкові умови, починаючи з 1991 р. по цей час, характеризується зміною періодів гальмування та розвитку цього виду економічної діяльності під впливом інституційно-трансформаційних чинників, які несуть у собі перетворення соціальних й економічних сфер і самої системи внутрішньої торгівлі внаслідок зміни дії відповідних груп чинників. Під впливом визначених груп чинників виникають різні передумови трансформації, які з точки зору еволюції переходу від планової до ринкової економіки змінюють стан розвитку внутрішньої торгівлі – як виду економічної діяльності, та стан самої системи внутрішньої торгівлі – як

підсистеми національної економіки. Відповідно ї змінюються підходи державного регулювання та управління з переходом від жорстких адміністративних до ліберальних ринкових, які, на жаль, не можна визнати обґрунтованими, виходячи зі стану системи та її неспроможності протидіяти впливу чинників гальмування. Таким чином, можна констатувати, що сам процес трансформації внутрішньої торгівлі має різні передумови, що змінюють як стан цього виду економічної діяльності, так і стан системи під впливом визначених груп чинників. Нами запропоновано класифікувати передумови трансформації внутрішньої торгівлі за ознаками поданими на рис. 1.

У той же час, як про це свідчить розроблена класифікація (рис. 1), самі зміни внаслідок впливу чинників можуть бути гальмівними, або такими, що розвивають внутрішню торгівлю, залежно від стану готовності цього виду економічної діяльності до будь-яких змін, ступеню їх поштовху, джерела їх походження у самій системі внутрішньої торгівлі, групи походження чинників та самої моделі управління національною економікою.

Рис. 1. Класифікація передумов трансформації внутрішньої торгівлі
Характеристику передумов трансформації внутрішньої торгівлі наведено у табл. 1.

Очевидно, що у наведеній характеристиці передумов трансформації внутрішньої торгівлі, кожній з них, окрім першої («Залежно від групи походження чинників змін»), відповідає обґрунтована оцінка наслідків змін («розвиток / гальмування»).

Теорія та механізм регулювання регіональної економіки

При цьому, в характеристиці «Залежно від групи походження чинників змін» визначаються базові передумови у прояві визначених груп чинників, які закладено в основу всіх інших характеристик, що полягає у прояві лише двох можливих варіантів змін внутрішньої торгівлі – розвиток або гальмування.

Таблиця 1

Характеристика передумов трансформації внутрішньої торгівлі

Передумови	Характеристика передумов	Оцінка наслідків (гальмування/розвиток)
1	2	3
<i>Залежно від групи походження чинників змін</i>		
Інституційні	Перетворення системи державного регулювання внутрішньої торгівлі та управління нею з проявом інституційних чинників, що мають позитивний, або негативний результат для розвитку внутрішньої торгівлі.	розвиток або гальмування
Соціально-економічні	Зміни, пов'язані з перетворенням соціально-економічної сфери внутрішньої торгівлі з перетворенням соціальних та економічних чинників, що мають позитивний, або негативний результат для розвитку внутрішньої торгівлі.	розвиток або гальмування
<i>Залежно від стану готовності до змін</i>		
Об'єктивні	Зміни об'єктивного характеру, не пов'язані з кардинальним перетворенням системи управління внутрішньою торгівлею, при яких внаслідок впливу інституційних чинників на економічну та соціальну сферу не відбувається погіршення економічних і соціальних показників та, відповідно – в економічних і соціальних сферах не проявляється вплив гальмівних чинників в економічній та соціальній сферах.	розвиток
Суб'єктивні	Зміни, пов'язані з руйнівним характером впливу інституційних чинників на розвиток внутрішньої торгівлі внаслідок кардинального переходу в системі державного регулювання від одних форм до інших, що спровокували прояв гальмівних чинників в економічній та соціальній сферах, погіршення соціально-економічних показників розвитку.	гальмування
<i>Залежно від ступеню поштовху змін</i>		
Еволюційні	Поступові зміни в системі управління внутрішньою торгівлею з переходом від однієї до іншої форми державного регулювання, адекватної до стану розвитку, внаслідок яких прояв економічних і соціальних груп чинників призводить до планомірного поліпшення соціально-економічних показників, розвиток відбувається природно при безпосередній участі державних інституцій.	розвиток

Теорія та механізм регулювання регіональної економіки

Продовження таблиці 1		
1	2	3
Револуційні	Необґрунтовані зміни у системі державного управління внутрішньою торгівлею, викликані переходом від однієї до іншої форми державного регулювання, внаслідок чого вплив інституційних чинників призвів до погіршення соціально-економічних показників, відбулося руйнування взаємовідносин між суб'єктами господарської діяльності, погіршилися ланцюги взаємодії у системі «виробництво-закупівля-споживання» та якість задоволення потреб споживача у товарах і послугах, які надає внутрішня торгівля, збільшилася залежність внутрішнього товарного ринку від іноземних постачальників.	гальмування
<i>Залежно від джерела походження змін у системі</i>		
Внутрішні	Зміни, що виникли в економічній та (або) соціальній підсистемах, і стали поштовхом для адекватних інституційних змін, націлених на поліпшення соціально-економічних показників, при яких інституційні чинники формують передумови виникнення соціальних та економічних чинників розвитку у майбутньому періоді та попереджують виникнення чинників гальмування у відповідних сферах.	розвиток
Зовнішні	Зміни, що виникли в інституційній підсистемі без урахування стану економічної та (або) соціальної, що спричинили їх погіршення з проявом чинників гальмування та призвели до погіршення соціально-економічних показників і гальмування розвитку внутрішньої торгівлі.	гальмування
<i>Залежно від моделі управління національною економікою *</i>		
Протекціоністські	Зміни державного регулювання системи внутрішньої торгівлі, що пов'язані з підвищенням функцій держави з метою захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції, нарощенням експортного потенціалу при мінімізації імпорту, створенням сприятливого середовища для національних суб'єктів господарювання у галузі, встановленням жорсткого контролю за ціноутворенням і діяльністю посередницьких структур, ліквідацією тіньової економіки.	розвиток
Меркантилістські	Зміни державного регулювання системи внутрішньої торгівлі, що пов'язані з усуненням держави від прямого регулювання процесів, які протікають у внутрішній торгівлі, пом'якшення контрольних функцій держави на внутрішньому ринку, пом'якшення вимог до ЗЕД при імпорті	гальмування

	товарів та контролю за додержанням правил і норм у сфері торгівлі.	
--	--	--

* - оцінку надано відносно періоду переходу до ринкової економіки України (з 1991 р. по даний час).

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Отже, наведена класифікація передумов трансформації внутрішньої торгівлі з визначеними характеристиками дозволяє всебічно оцінити наслідки змін і перетворень як у самій внутрішній торгівлі, так і в системі управління.

Список використаних джерел

1. Ивлева Г. Ю. Трансформация экономической системы: обзор концепций и контуры общей теории / Г. Ю. Ивлева // Общество и экономика. – М., 2003. – № 10. – С. 3–60.
2. Мальтус Т. Принципы политической экономии / Т. Мальтус // 25 ключевых книг по экономике. А. Бейтон, А. Казорла, К. Долло, А. М. Дре. – Челябинск : Урал ЛТД, 1999. – 559 с.
3. Про Концепцію розвитку внутрішньої торгівлі України / Постанова КМУ від 20 грудня 1997 р. № 1449 [Електронний ресурс] : Режим доступу <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1058.1173.0>.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения /Д. Рикардо. – Соч. Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1955. – 360 с.
5. Рут Френклін Р. Міжнародна торгівля та інвестиції / пер. с англ. А. Філіпенко. – К.: Основи, 1998. – 743 с.
6. Соболев В.О. Організаційно-економічний механізм розвитку роздрібної торгівлі: Вячеслав Олександрович Соболев : Дисертації на здобуття наук. ступеня д.е.н. за спец. 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, 2010. – 450 с.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – (Серия: Антология экономической мысли) – 960 с.
8. Управление розничным маркетингом: монография / Под ред. Д. Гилберта. Пер. с англ. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 571 с.